

สภาพเมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย

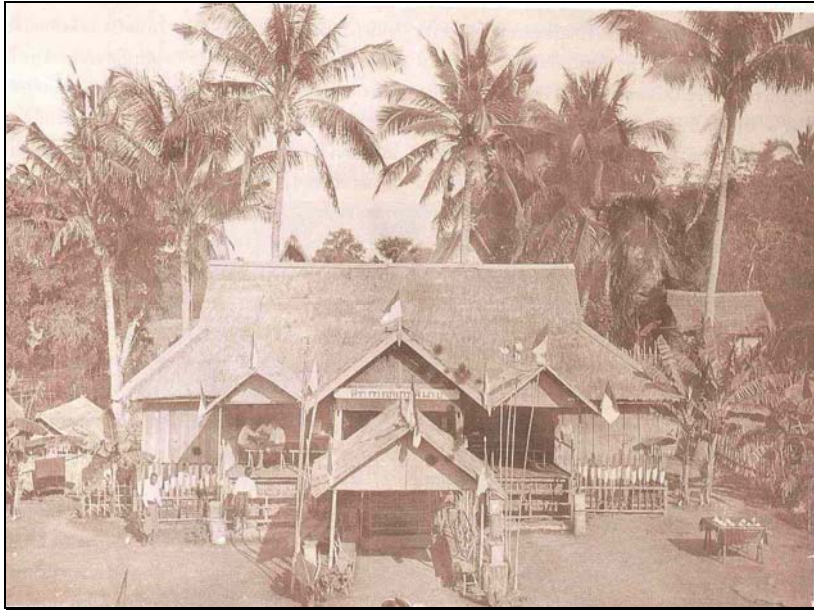
กระบวนการทำงานในกระทรวงมหาดไทย

กระบวนการทำงานในกระทรวงมหาดไทยตามแบบเก่า นั้น ถ้าหนังสือราชการจะเป็นจดหมายในกรุงเทพฯ กิติ หรือไปบอกหัวเมืองกิติ มาถึงศาลาลูกขุนในเวลาเวรของใคร เปรียบว่าเป็นเวลาเวรนายแคว้น นายแคว้นก็เป็นผู้รับหนังสือนั้น แม้เป็นหนังสือของตัวบุคคล เช่น สลักหลังของถึงปลัดทูลฉลองเป็นต้น ก็ส่งไปให้ผู้นั้นทั้งผืน ถ้าเป็นไปบอกถึงกระทรวงอันเรียกว่า “วางเวร กระทรวงมหาดไทย” นายแคว้นก็เปิดผนึกออกอ่านแล้วนำขึ้นเสนอต่อปลัดทูลฉลองให้พิจารณา ก่อน ถึงวันต่อมาเวลาเช้าปลัดทูลฉลองเห็นว่าเสนาบดีจะต้องสอบประกอปกัน ไปยังบ้านเสนาบดีเมื่อนายแคว้นคชสารอ่านไปบอกเสนอแล้ว เสนาบดีมีบัญชาสั่งให้ทำอย่างไรๆ ถ้าเป็นเรื่องเพียงจะต้องมีท้องตราตอบหรือสั่งราชการอันอยู่ในอำนาจเสนาบดี ก็ให้ปลัดทูลฉลองรับบัญชามาให้ข้าราชการชั้นสัญญาบัตรซึ่งเป็นพนักงานร่างหนังสือ ร่างตราขึ้น แล้วให้นายแคว้นเอาไปเสนอเสนาบดีให้ตรวจแก้ไขก่อน ถ้าเป็นแต่ท้องตราสามัญมีแบบแผนอยู่แล้วก็ให้นายแคว้นร่างให้เสร็จไปไม่ต้องเอาร่างไปอ่านเสนอ แล้วให้เสมียนเวรนายแคว้นเขียนลงกระดาษมอบให้เสมียนตราเอาไปประทับตราที่บ้านเสนาบดีและส่งไป ต้นหนังสือทั้งปวงในเรื่องนั้น นายแคว้นอันเป็นนายเวรที่ทำการเป็นพนักงานรักษาไว้ในกระทรวงต่อไป มักเก็บไว้บนเพดานศาลาลูกขุนเป็นมัดๆ ไม่ได้เรียบเรียงเรื่องเป็นลำดับ ถึงกระนั้นเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีตรวจพบไปบอกเก่าแต่ในรัชกาลที่ ๔ ยังอยู่เป็นอันมาก

ถ้าไปบอกฉบับใดที่จะต้องกราบบังคับทูลเสนาบดีก็สั่งให้ปลัดทูลฉลองคัดความขึ้นกราบบังคมทูล ลักษณะคัดความอย่างนั้นเรียกว่า “คัดทูลฉลอง” คือเก็บแต่เนื้อความไปบอก แต่ต้องระวังมิให้ผิดเพี้ยนบกพร่องขึ้นกราบบังคมทูล วิธีการกราบบังคมทูลนั้น ตามประเพณีโบราณซึ่งยังใช้มาจนในรัชกาลที่ ๓ อันพึงเห็นได้ในหนังสือ “จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ” ซึ่งหอพระสมุดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยปรกติพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงวันละ ๒ ครั้งเป็นนิจ เสด็จออกเวลาเช้า ทรงว่าราชการฝ่ายตุลาการคือ พิพากษากฎีกาของราษฎรเป็นต้น เสด็จออกเวลาค่ำทรงว่าราชการบ้านเมือง เสนาบดีต้องไปเฝ้าพร้อมกันหมด มีไปบอกราชการอย่างไรมาแต่หัวเมือง เมื่อเสนาบดีเข้ากระทรวงทูลเบิกแล้วปลัดทูลฉลองอ่านไปบอกที่คัตนั้นถวายทรงฟัง เมื่อทรงฟังตลอดแล้วตรัสปรึกษาหารือกับเสนาบดีเป็นยุติ แล้วตรัสสั่งให้ทำอย่างไรปลัดทูลฉลองก็เป็นผู้จัดชำระเสร็จรับสั่งมาจัดการถ้าเป็นราชการสำคัญโปรดให้นำร่างตราขึ้นถวายทรงตรวจแก้ก่อน ก็เป็นหน้าที่ปลัดทูลฉลองที่จะนำร่างตราเข้าไปอ่านถวายและแก้ไขตามรับสั่งในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนเมื่ออ่านไปบอกราชการแผ่นดินทำการเปิดเผยตั้งพรรณนามา จึงถือกันว่าท้องพระโรงเป็นที่ศึกษาราชการของข้าราชการทั้งปวงอันมีตำแหน่งเฝ้าในท้องพระโรง แต่ต่อมาข้าพเจ้าเข้าใจว่าในรัชกาลที่ ๔ เมื่อมีกิจเกี่ยวข้องกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศมากขึ้น จึงเริ่มกำหนดราชการเป็น ๒ ประเภทต่างกัน คือราชการอันควรเปิดเผยประเภท ๑ ราชการอันไม่ควรเปิดเผยประเภท ๑ อ่านไปบอกกราบทูลในเวลาเสด็จออกขุนนางแต่ราชการประเภทเปิดเผย ถ้าเป็นราชการประเภทที่ไม่เปิดเผยให้ทำเป็นจดหมายบันทึกทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าจะทรงปรึกษาหารือเสนาบดีคนไหน ก็มีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้าในที่รโหฐาน เมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเด็กเคยเห็นสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นสมุหพระกลาโหมเข้าเฝ้าอย่างนั้นเนื่องๆ จดหมายบันทึกที่คัตนั้นก็เขียนในสมุดตาเหมือนอย่างไปบอกที่อ่านในท้องพระโรงแต่มีดินสอขาวเหน็บไปกับไปปกสมุดสำหรับทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ตรัสสั่งแล้วส่งกลับออกมาวิธีการทูลราชการหัวเมืองจึงเกิดเป็น ๒ อย่าง คือ อ่านกราบทูลในเวลาเสด็จออกขุนนางอย่าง ๑ กับเขียนเป็นจดหมายบันทึกทูลเกล้าฯ ถวายอย่าง ๑ ต่อมาขนบธรรมเนียมในราชสำนักเปลี่ยนมาโดยลำดับ ด้วยพระเจ้าอยู่หัวมีราชกิจอย่างอื่นมากขึ้นไม่มีเวลาจะเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงได้วันละ ๒ ครั้ง เหมือนอย่างโบราณราชการต่างๆ ที่เจ้ากระทรวงกราบบังคมทูลจึงใช้เป็นจดหมาย และดำรงสั่งด้วยลายพระราชหัตถ์เลขามากขึ้นถึงรัชกาลที่ ๕ ประเพณีที่เสด็จออกขุนนางเสด็จออกแต่เวลาบ่ายวันละครั้งเดียว และไม่มีการศึกษาหารือราชการในเวลาออกขุนนางเหมือนอย่างแต่

ก่อน เสนาบดีก็เบยไม่เข้าไปเฝ้าในเวลาเสด็จออกขุนนางการอ่านไบบอกรหัวเมืองกราบทูลก็กลายเป็นแต่อย่าง พิธีเพื่อรักษาขนบธรรมเนียมเดิมไว้ อ่านกราบทูลแต่ไบบอกรการอย่างจัดๆ เช่น ชาวโจรผู้ร้าย หรือรายงาน น้ำฝนต้นข้าว เป็นต้น เหมือนกันทั้งกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม กรมท่า ส่วนราชการที่เคยทำจดหมาย บ้านที่ทูลเกล้าฯ ถวาย ถึงตอนนี้กระทรวงกลาโหม กรมท่า เปลี่ยนเป็นกราบทูลด้วยจดหมายเขียนกระดาษ ฝรั่ง แต่กระทรวงมหาดไทยคงเขียนในสมุดคำอยู่ตามประเพณีเดิมจึงแปลกกับกระทรวงอื่นมีอยู่แต่กระทรวง เดียวจนในกรมราชเลขาธิการเรียกว่า “หีบขมปัง” ของกระทรวงมหาดไทยเพราะห่อสมุดซึ่งส่งเข้าไปถวาย ได้ขนาดกับหีบขมปังที่ขายในท้องตลาด ใช้แต่เท่านั้นความที่เขียนในบันทึกคงเป็นอยู่เหมือนไบบอกรเช่น อ่านกราบทูลในห้องพระโรงแด่โบราณ ก็กลายเป็นขอเรียนพระราชปฏิบัติ เหมือนอย่างทูลถามว่า “จะโปรดให้ ทำอย่างไร” ไปทุกเรื่อง จนพระเจ้าอยู่หัวตรัสกันว่ากระทรวงมหาดไทยกลายเป็นกรมไปรษณีย์ไปเสียแล้ว มี ราชการอะไรก็เกณฑ์ให้ทรงพระราชดำริวินิจฉัยเสียทั้งนั้น ไม่ช่วยคิดอ่านบ้างเลย แต่ก็ไม่ตรัสสั่งให้แก้ไข อย่างไม่รู้ คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเป็นยุติ แล้วว่าจะหาคนสมัยใหม่เป็นเสนาบดีให้พื้นราชการมหาดไทย ทั้งกระทรวงทีเดียว

เมื่อแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดูเหมือนคนทั้งหลายทั้งที่อยู่ในกระทรวงมหาดไทย และอยู่นอกกระทรวงมหาดไทย จะคอยดูกันมากกว่าข้าพเจ้าจะไปทำอะไร บางทีจะมีมากที่คาดกันว่าพอ ข้าพเจ้าไปถึงก็คงจัดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในทันทีตามประสาคนหนุ่มและได้เคยจัดการอย่างใหม่มาหลาย แห่งแล้ว แต่ตัวข้าพเจ้าเองมีความวิตกมากด้วยยังไม่รู้ราชการกระทรวงมหาดไทย และยังมิรู้จักข้าราชการ กระทรวงมหาดไทยทั้งที่ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองอยู่โดยมาก เห็นว่าจะต้องศึกษาหาความรู้ราชการ กระทรวงมหาดไทยเสียก่อนเมื่อรู้แล้วจึงค่อยคิดอ่านจัดการงานต่อไป ก็และการศึกษาหาความรู้นั้นจำจะต้อง อาศัยไต่ถามข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงที่เคยทำการงานชานีชานาญมาแต่ก่อน ในเวลานั้นข้าราชการ ผู้ใหญ่กระทรวงมหาดไทยรองแต่เสนาบดีลงมา มีพระยามหาอำมาตย์ (รุ่น ศรีเพ็ญ) สมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ กับเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เวก บุญรัตพันธุ์) เมื่อยังเป็นพระยาราชวรานุกูล หลัดทูลฉลองแต่ปลดออกรับ บำนาญแล้วทั้ง ๒ คน คงแต่พระยาราชวรานุกูล (อ่วม) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ ปลัดบัญชี ว่าที่ปลัดทูล ฉลองเป็นหัวหน้าข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าจึงอาศัยไต่ถามแบบแผนกระบวนราชการ กระทรวงมหาดไทยมาตั้งแต่แรก ตรงนี้อาจจะพรรณนาคุณของพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) ซึ่งได้มีต่อตัว ข้าพเจ้าลงไว้ให้ปรากฏ ตัวท่านกับข้าพเจ้าได้คุ้นเคยจนชอบกันอยู่แล้วตั้งแต่ก่อนข้าพเจ้าเป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย แต่จะเป็นเพราะความอารีโดยเคยมีไมตรีจิตในส่วนตัวก็ตาม หรือเพราะท่านมีความภักดี ต่อราชการบ้านเมืองก็ตาม สังเกตเห็นได้ว่าท่านเต็มใจช่วยจริงๆ เหมือนอย่างว่าตั้งใจประคับประคองข้าพเจ้า มาตั้งแต่แรก เป็นต้นว่าในเวลาข้าพเจ้าปรึกษาหารือการงาน ถ้าท่านไม่เป็นชอบด้วยก็ทักท้วงและชี้แจงให้ เห็นข้อขัดข้องตามความคิดของท่าน ไม่คล้อยตามด้วยเกรงใจข้าพเจ้า เวลาข้าพเจ้าถามแบบแผนหรือ ราชการ ซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ท่านก็พยายามชี้แจงให้ข้าพเจ้าเข้าใจ ไม่ปกปิดความรู้ความเห็นของท่าน เพราะฉะนั้นจึงได้รับความนับถือของข้าพเจ้า และทำการงานด้วยกันสนิทสนมยิ่งขึ้นด้วยโดยลำดับมา เมื่อ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาราชวรานุกูล (เวก บุญรัตพันธุ์) เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีสิงห เทพขึ้นเป็นพระยาราชวรานุกูล หลัดทูลฉลองเต็มตำแหน่ง ทำราชการอยู่ด้วยกันกับข้าพเจ้าและป็นผู้รักษา ราชการแทนในเวลาข้าพเจ้าไปตามเสด็จ หรือไปตรวจราชการหัวเมือง ต่อมาอีกหลายปี จนท่านแก่ชราจึง กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งปลัดทูลฉลองไปรับบำนาญ ถึงเมื่อออกไปแล้วเวลาที่มีการงานอันใดซึ่งจะ ช่วยข้าพเจ้าได้ ท่านก็ยังอุตสาหะเข้ามาช่วยอยู่เสมอจนตลอดอายุข้าพเจ้ายังคิดถึงคุณของพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) อยู่ไม่ลืม



ภาพที่ว่าการอำเภอพิมาย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ขณะประดับประดาตกแต่งด้วยธงชาติ เพื่อเตรียมรับการตรวจเยี่ยมของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลาง

แต่ก็ที่ข้าพเจ้าคิดว่ายังไม่จัดการงานอย่างใดจนเรียนรู้อาณาจักรกระทรวงมหาดไทยเสียก่อนนั้น ไม่ได้ตั้งใจคิด เพราะมีการบางอย่างซึ่งจำเป็นต้องจัดตั้งแต่แรก ตามระเบียบกระทรวงเสนาบดีที่ทรงจัดใหม่ ตัวข้าพเจ้าเป็นแต่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไม่ได้เป็นสมุหนายก จึงต้องปลดการในหน้าที่สมุหนายกส่งไปกระทรวงอื่น คือส่งการหมายสั่งราชการฝ่ายพลเรือนโอนไปยังกระทรวงวัง ซึ่งจะเป็นเจ้าหน้าที่หมายสั่งราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนต่อไปอย่างหนึ่ง ส่งศาลอุทธรณ์ความหัวเมืองกับทั้งเรือนจำ โอนไปยังกระทรวงยุติธรรมที่ตั้งขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ระเบียบการในกระทรวงมหาดไทยเองก็ต้องแก้ตั้งแต่แรกอย่างหนึ่ง คือสั่งให้เลิกประเพณีที่เจ้าหน้าที่ต้องไปเสนอราชการที่บ้านเสนาบดี เพราะตัวข้าพเจ้าจะเข้าไปประจำทำงานที่ศาลาลูกขุนทุกวันเหมือนกับคนอื่น และให้จัดห้องประชุมขึ้นที่ในศาลาลูกขุนห้อง ๑ ถึงเวลากลางวันให้เจ้าหน้าที่นำหนังสือราชการไปเสนอต่อข้าพเจ้าในที่ประชุมพร้อมกันวันละครั้งทุกวัน ในเวลาประชุมนั้น ข้าพเจ้าเชิญพระยาราชวรานุกุล ให้มานั่งอยู่ข้างตัวข้าพเจ้า เมื่อฟังข้อราชการที่จะต้องมีการสั่ง ข้าพเจ้าถามท่านก่อนว่าการเช่นนี้เคยสั่งกันมาอย่างไร หรือถ้าข้าพเจ้าสงสัยไม่รู้เค้ามูลของการนั้น ก็ถามให้ท่านชี้แจงจนเข้าใจก่อน ถ้าเป็นการสามัญ ข้าพเจ้าเห็นว่าทำตามเดิมได้ไม่มีโทษก็สั่งให้ทำไปอย่างเดิม ถ้าเห็นว่าอาจจะมิได้มีเสียงซึ่งจะต้องเลือกหาทางที่ถูก ข้าพเจ้าปรึกษาพระยาราชฯ ก่อน ถ้าเห็นพ้องกันก็สั่งตามนั้น ถ้าเห็นต่างกันก็ปรึกษาชี้แจงกันต่อไปจนตกลง ถ้าไม่ตกลงกันหรือเห็นว่าเป็นการสำคัญไม่ควรจะสั่งโดยพลการ ก็ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ “ขอเรียนพระราชปฏิบัติ” หรือกราบทูลหาหรือเป็นส่วนตัวตามที่เห็นสมควร แต่ลักษณะขอเรียนพระราชปฏิบัตินั้นข้าพเจ้าสั่งให้เลิกวิธีเขียนบันทึกในสมุดดำอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นจดหมายซึ่งข้าพเจ้าร่างเองเป็นนิจกราบทูลอย่างเล่าเรื่องคดีที่มีขึ้น แล้วกราบทูลวินิจฉัยตามความคิดของข้าพเจ้าและที่สุจริตทูลหาเห็นว่าเห็นควรจะทำอย่างไรในจดหมายนำ ถ้าในใบบอกมีถ้อยคำควรพิจารณาให้คัดสำเนาใบบอกถวายด้วยไม่ให้ทรงลำบากเหมือนแต่ก่อน ก็ขอบพระราชอัธยาศัย



ภาพเตียงประดับมุกห่อด้วยผ้าตาข่ายดินทอง ปักเป็นรูปตราพระราชสีห์ และตราจักร ซึ่งใช้ใส่
ดวงตราประจำกระทรวงมหาดไทย รวม ๗ ดวง ปัจจุบันยังคงเก็บรักษาไว้ที่กระทรวงมหาดไทย

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นเมื่อแรกข้าพเจ้าไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยด้วยในวันแรกข้าพเจ้า
ไปนั่งว่าการ เจ้าพระยารัตนบดินทร์ท่านให้เสมียนตราเชิญตราจักรกับตราพระราชสีห์สำหรับตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยมาส่งให้ข้าพเจ้าที่ศาลาลูกขุน ดวงตรารวมกันอยู่ในกล่องเงินใบหนึ่ง ดูเป็นของทำที่
เชียงใหม่ไม่มีเศษอันใด แต่เสมียนตราบอกว่ากล่องใส่ดวงตรานั้นเป็นของเสนาบดีต้องหามาเมื่อแรกรับดวง
ตรา และครั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบารามปรปักษ์เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงใช้กล่องกระ
(หรือกล่องถมข้าพเจ้าจำไม่ได้แน่) ครั้นเจ้าพระยารัตนบดินทร์เป็นตำแหน่งเอกกล่องเงินใบนี้มารับตราไปแต่
แรก ขอให้ข้าพเจ้าหาอะไรมาใส่ดวงตราจะได้คืนกล่องเงินให้เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ข้าพเจ้าตอบว่าข้าพเจ้าไม่
รู้ว่าเสนาบดีจะต้องหาอะไรมาใส่ตรา ไม่ได้เตรียมไว้จะอย่างไรก็ขอยืมกล่องเงินของเจ้าพระยารัตนบ
ดินทร์ไว้ก่อนไม่ได้หรือ เสมียนตราจึงบอกว่ามีเตียงประดับมุกของเก่าอยู่บนเพดานไป ๑ ดูเหมือนจะเป็น
ของเดิมที่สำหรับใส่ตรา ข้าพเจ้าให้ไปหยิบลงมาดู เห็นลวดลายประดับมุกเป็นแบบเก่า ถึงชั้นรัชกาลที่ ๑ หรือ
ที่ ๒ ก็ตระหนักใจว่าจริงดังว่า จึงสั่งให้กลับไปใช้เตียงใบนั้นใส่ตราตามเดิมแล้วสั่งให้เสมียนตราหากำปั่นเหล็ก
สาเก็บตราไว้ในศาลาลูกขุน จึงเป็นอันเลิกประเพณีที่เสนาบดีเอาตราตำแหน่งไปไว้ที่บ้านอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากการบางอย่างที่ได้กล่าวมาข้าพเจ้าไม่เปลี่ยนแปลงอันใด ข้าราชการคนใดเคยมีหน้าที่ทำการอันใดก็ให้คงทำอยู่อย่างเดิม ระเบียบการงานที่เคยทำมาอย่างใด เช่น ทำการผลัดกันเป็นเวร เป็นต้น ก็ให้คงทำอยู่ตามเดิม เป็นแต่ข้าพเจ้าไปเที่ยวตรวจดูการและไต่ถามเจ้าหน้าที่ตามห้องที่ทำงานเนื่องๆ ในไม่ช้าก็คุ้นกับข้าราชการในกระทรวงหมดทั้งผู้ใหญ่ตลอดจนผู้น้อย ข้าพเจ้าศึกษาหาความรู้กับทั้งบัญชาการมาด้วยกันราวสัก ๖ เดือน จนเห็นว่ามีความรู้ราชการมหาไทย์ในกรุงเทพฯ สันทัดพอจะบัญชาการได้โดยลำดั่งตัวแล้ว จึงเริ่มคิดศึกษาหาความรู้การปกครองหัวเมืองต่อไป แต่เห็นจำเป็นจะต้องออกไปเที่ยวดูตามหัวเมืองเอง ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย ถึงเดือนตุลาคมข้าพเจ้าจึงขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ ในสมัยนั้นยังไม่มีรถไฟสายเหนือต้องลงเรือเก๋ง พวงเรือไฟไปตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทางเรือจนถึงอุตรดิตถ์ แล้วเดินบกไปเมืองสวรรคโลกลงเรือมาเมืองสุโขทัย แล้วเดินบกไปเมืองตาก ลงเรือล่องจากเมืองตากกลับมาจนถึงเมืองอ่างทองขึ้นเดินบกไปเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุดแล้วกลับทางเรือมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม ข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้นไปได้รับความรู้ประหลาดใจตั้งแต่ไปถึงเมืองนครสวรรค์ ว่าเป็นครั้งแรกที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองด้วยเจ้าเมืองกรมการมักมากระซิบถามพระยาวรรพคุณโกศัย ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในข้าราชการที่ไปกับข้าพเจ้าว่ามีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นหรือข้าพเจ้าจึงขึ้นไปเมืองเหนือ แต่ก่อนมาต่อมีราชการสำคัญเกิดขึ้น เช่น เกิดทัพศึก เป็นต้น เสนาบดีจึงขึ้นไปเอง พระยาวรรพคุณ บอกว่าที่ข้าพเจ้าไปเป็นแต่จะไปตรวจราชการตามหัวเมืองไม่ได้มีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นดอก ก็มีใครมีใครเข้าใจน่าจะพากันนึกว่า เพราะข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีแต่ยังหนุ่มผัดกับท่านแต่ก่อน ก็เที่ยวซอกแซกไปตามคະນອງ แต่ความจริงปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าครั้งนั้นมาว่าที่เสนาบดีไปเที่ยวตรวจราชการตามหัวเมือง เป็นประโยชน์อย่างสำคัญมาก หรือจะว่าเป็นการจำเป็นที่เดียวก็ได้ ต่อมาข้าพเจ้าจึงเที่ยวตรวจหัวเมืองเป็นนิสัยมากกว่า ๒๐ ปี จนตลอดสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย



ภาพเรือ "ยอดไชยา" ซึ่งเป็นเรือของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ใช้เสด็จตรวจราชการหัวเมือง

ข้าพเจ้าไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ได้เห็นประเพณีการปกครองหัวเมืองอย่างโบราณที่ยังใช้อยู่หลายอย่างควรจะเล่าเข้าไปในโบราณคดีได้ แต่ต้องเล่าประกอบกับวินิจฉัยอันเป็นความรู้ซึ่งข้าพเจ้าได้ต่อเมื่อภายหลังด้วย จึงจะเข้าใจชัดเจน

การปกครองตามหัวเมืองในสมัยนั้น ยังใช้วิธีซึ่งเรียกในกฎหมายเก่าว่า "กินเมือง" อันเป็นแบบเดิมดูเหมือนจะใช้เช่นเดียวกันทุกประเทศทางตะวันออกนี้ ในเมืองจีนก็ยังเรียกว่ากินเมืองตามภาษาจีน แต่ในเมืองไทยมาถึงชั้นหลังเรียกเปลี่ยนเป็น "ว่าราชการเมือง" ถึงกระนั้นคำว่า "กินเมือง" ก็ยังใช้กันในคำพูด และยังมีอยู่ในหนังสือเก่า เช่น กฎมณเฑียรบาล เป็นต้น วิธีปกครองที่เรียกว่ากินเมืองนั้น หลักเดิมคงมาแต่ถือว่าผู้เป็นเจ้าของเมืองต้องทั้งกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัย

อันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยออกแรงช่วยทำงานให้บ้างหรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ ราษฎรมากด้วยกัน ช่วยคนละเล็กละน้อย เจ้าเมืองก็เป็นสุขสบาย รัฐบาลในราชธานีไม่ต้องเลี้ยงดูจึงให้ค่าธรรมเนียมในการต่างๆ ที่ทำให้หน้าที่เป็นตัวเงินสำหรับใช้สอย กรมการซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองก็ได้รับผลประโยชน์ทำนองเดียวกัน เป็นแต่ลดลงตามศักดิ์ ครั้นจำเนียรกาลนานมาความเปลี่ยนแปลงในโลกวิสัยทำให้การเลี้ยงชีพต้องอาศัยเงินตรามากขึ้นโดยลำดับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพ จึงต้องคิดหาผลประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในทางอื่นเช่น ทำไร่นา ค้าขาย เป็นต้น ให้มีเงินพอใช้สอยกินอยู่เป็นสุขสบาย เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจที่จะบังคับบัญชาการต่างๆ ตามตำแหน่ง และเคยได้รับอุปการะของราษฎรเป็นประเพณีมาแล้ว ครั้นทำมาหากินก็อาศัยตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์ สะดวกดีกว่าบุคคลภายนอก ดเปรียบเทียบเช่น “ทำนา” ก็ได้อาศัย “บอกแขก” ขอแรงราษฎรมาช่วยหรือจะค้าขายเข้าห้กับผู้ที่ใดก็อาจสงเคราะห์ผู้เป็นหุ้นให้ซื้อขายยวคล่องได้กำไรมากขึ้นแม้จนเจ้าภาชีนายอากรได้รับผูกขาดไปจากกรุงเทพฯ ถ้าให้เจ้าเมืองกรมการมีส่วนได้ด้วยก็ได้รับความสงเคราะห์ให้เก็บภาษีอากรสะดวกขึ้น จึงเกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการแทบทั่วไป เจ้าเมืองกรมการที่เกรงความผิดก็ระวังไม่หากินด้วยเบียดเบียนผู้อื่น ต่อเป็นคนโลกจึงเอาทุกอย่างสุดแต่จะได้อีกก็มีภัยแก่ตัว ดังเช่นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งได้เล่าไว้ในนิทานที่ ๔ เรื่องห้ามเจ้ามิให้ไปเมืองสุพรรณ

เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น เจ้าเมืองที่ข้าพเจ้าไปพบโดยมากเป็น “ผู้ดีมีตระกูล” แต่มักเป็นชาวเมืองนั่นเอง ด้วยเป็นเทือกเถาเหล่ากอเจ้าเมืองคนก่อนๆ ซึ่งได้ทำราชการประกอบกับทำมาหากินจนตั้งถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น มีลูกถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อนแล้วออกไปรับราชการบ้าง หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั้นเองบ้าง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการเป็นยกกระบัตร เป็นปลัด ใครดีก็ได้เป็นเจ้าเมืองในที่สุด เป็นแล้วก็อยู่เมืองนั้นจนตลอดชีวิต ลูกหลานจึงมีกำลังพาหนะรับราชการสืบกันมา ข้าราชการที่ถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ หากใครมีใครสมัครออกไปรับราชการหัวเมืองไม่ เพราะเกรงความลำบากในการหาเลี้ยงตัวดังกล่าวมาแล้ว ถ้าเป็นผู้ไปจากที่อื่นก็ต้องมีทุนรอนของตัวเองไป หรือมิฉะนั้นก็ต้องได้เป็นเขย สูขอผู้มีกำลังพาหนะในเมืองนั้นจึงจะไปอยู่ได้ ยิ่งถึงชั้นกรมการชั้นรองลงไปห้องเลือกหาแต่ในพวกคฤหบดีในเมืองนั้นเองทั้งนั้น เพราะหาคนต่างถิ่นยาก



แต่เดิมก่อนการปฏิรูประบบราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕ สภาพตามหัวเมืองจะไม่มีสถานที่ราชการ แต่จะใช้บ้านของเจ้าเมือง หรือผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นที่ทำงานด้วย ในภาพคือห้องผู้ว่าราชการจังหวัดสกลนคร ตามหัวเมืองในสมัยนั้นประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลารัฐบาลตั้งประจำ สำหรับว่าราชการ บ้านเมืองเหมือนอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้านของตน เหมือนอย่างเสนาบดีเจ้ากระทรวงในราชธานีว่าราชการที่บ้าน ตามประเพณีเดิมบ้านเจ้าเมืองติดกับบ้านของคนอื่น เพียงที่เรียกกันว่า “จวน” เพราะมีศาลาโถงปลูกไผ่นอกรั้วข้างหน้าบ้านหลังหนึ่งเรียกว่า “ศาลากลาง” เป็นที่สำหรับประชุมกรรมการเวลามีกิจการงาน เช่น รับท้องตราหรือปรึกษาราชการ เป็นต้น เวลาไม่มีกิจการงานก็ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความเห็นได้ว่าศาลากลางก็เป็นเค้าเดียวกับศาลาลูกขุนในราชธานีนั่นเอง เรือนจำสำหรับขังนักโทษก็อยู่ในบริเวณจวนอีกอย่างหนึ่งแต่คงเป็นเพราะคุมขังได้มั่นคงกว่าที่อื่นไม่จำเป็นจะต้องอยู่กับจวนเหมือนกับศาลากลาง

มีเรื่องปรากฏมาแต่ก่อนว่าครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๙ ทอดพระเนตรเห็นศาลากลางตามหัวเมืองซอมซ่อ จนทรงสังเวชพระราชหฤทัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินส่วนพระองค์ให้ซ่อมแซมเมืองละ ๑๐ ชั่ง (๘๐๐ บาท) เมืองไหนทำสำเร็จแล้วพระราชทานป้ายจำหลักปิดทองประดับกระจก ทำเป็นรูปเงินเหรียญรัชกาลที่ ๔ ลายเป็นรูปพระมหามงกุฎแผ่น ๑ รูป ข้างอยู่ในวงจักรแผ่น ๑ พระราชทานให้ไปติดไว้ ณ ศาลากลางซึ่งได้ทรงปฏิสังขรณ์เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปยังมีอยู่บางแห่ง ข้าพเจ้าได้ยืมมาจำลองรักษาแบบไว้ เดี่ยวนี้อยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ แต่มาภายหลังศาลากลางก็กลับทรุดโทรมน่าดูเรศอย่างเก่า หากมีแห่งใดที่เป็นสง่าผ่าเผยไม่ เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเจ้าเมืองต้องสร้างจวนถ้ามีได้ก็อยู่ภายในเมืองมีปราการ เช่น เมืองพิษณุโลก เป็นต้น เจ้าเมืองก็ต้องหาซื้อที่ดินเหมือนกับคนทั้งหลาย จวนกับศาลากลางจึงเป็นทรัพย์สินส่วนตัวของเจ้าเมือง เมื่อสิ้นตัวเจ้าเมืองก็เป็นมรดกแก่ลูกหลานใครได้เป็นเจ้าของคนใหม่ ถ้ามีได้เป็นผู้รับมรดกของเจ้าเมืองคนเก่าก็ต้องหาที่สร้างจวนและศาลากลางขึ้นใหม่ตามกำลังที่จะสร้างได้ บางทีก็ย้ายไปสร้างห่างจวนเดิมต่างฟากแม่น้ำหรือแม้จนต่างตำบลก็มี จวนเจ้าเมืองไปตั้งอยู่ที่ไหนก็ย้ายที่ว่าการไปอยู่หน้าจวนสมัยของเจ้าเมืองคนนั้น ตามหัวเมืองจึงไม่มีที่ว่าการ เมืองตั้งประจำอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งเป็นนิจเหมือนอย่างทุกวันนี้ อันเพิ่งมีขึ้นเมื่อจัดมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ส่วนพวกกรรมการนั้นเพราะมักเป็นคฤหบดีอยู่ในเมืองนั้นแล้ว จึงได้เป็นกรรมการ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ตั้งอยู่ที่

นั้น เป็นแต่เวลาที่มีการงานจะต้องทำตามหน้าที่จวนเจ้าเมืองอยู่ที่ไหนก็ตามไปฟังคำสั่งที่นั่น บางคนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างถึงต่างอำเภอก็มีด้วยเคยเป็นคฤหบดีอยู่ที่แห่งนั้นมาก่อน เจ้าเมืองประสงค์จะให้เป็นผู้รักษาสันติสุขในท้องที่นั้น เหมือนอย่างนายอำเภอซึ่งมีขึ้นในสมัยเทศาภิบาล จึงขอให้คฤหบดีคนนั้นเป็นกรรมการหรือว่าอีกอย่างหนึ่งคือตั้งนักเลงโต ซึ่งมีพรรคพวกมากให้เป็นกรรมการเพื่อจะให้โจรผู้ร้ายยำเกรงไม่กล้าปล้นสะดมในถิ่นนั้น แต่บางทีก็กลับให้ผลร้าย ดังเคยมีเรื่องปรากฏเมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ผู้รักษากรุงศรีอยุธยาตั้งคฤหบดีคนหนึ่งชื่อช้าง เป็นที่หลวงบรรเทาทุกข์ราษฎรอยู่ที่เกาะใหญ่ ด้วยแม่น้ำดอนเก่าใหญ่ลานเทเป็นน่าย้ายเปลี่ยวมักมีโจรที่ขึ้นล่อง หลวงบรรเทาฯ คนนั้นขึ้นชื่อคนชมในการรับรองผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งผ่านไปมา แม้จนชาวเรือขึ้นล่องถ้าใครไปพึ่งพำนักหลวงบรรเทาฯ โจรผู้ร้ายก็ไม่กล้าย้ายี ดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นมาแต่ปลายรัชกาลที่ ๔ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ความปรากฏขึ้นจากการของโจรผู้ร้ายที่จับได้หลายรายว่า เป็นพรรคพวกของหลวงบรรเทาฯ โปรดให้ข้าหลวงชำระก็ได้ความว่าหลวงบรรเทาฯ เป็นนายช่องโจรผู้ร้าย เป็นแต่ให้ไปทำการโจรกรรมเสียในเขตแขวงอื่นภายนอกถิ่นที่ตนปกครองหลวงบรรเทาฯ จึงถูกประหารชีวิต เป็นเรื่องเลื่องลือกันอื้อฉาวอยู่คราหนึ่งในเวลาข้าพเจ้าเข้ารับราชการ เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือยังมีกรรมการที่เคยเป็นนักเลงโตอยู่หลายเมือง เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีโปliceหรือตำรวจภูธรที่เป็นพนักงานสำหรับตรวจจับผู้ร้าย เจ้าเมืองต้องปราบปรามตามปัญญาของตนจึงเกิดความคิดที่จะหานักเลงโตมีพรรคพวก ตั้งเป็นกรรมการไว้สำหรับปราบโจรผู้ร้าย ที่จริงกรรมการชนิดนั้นก็ไม่ได้เป็นผู้ร้ายไปทุกคน โดยมากมักไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ตามบ้านนอกเมื่อได้เป็นกรรมการก็มักหาผลประโยชน์ด้วยตบครองทุนตกข่าวจากราษฎร และขอแรงราษฎรช่วยทำนาของตนแยกกับที่ค้ำโจรผู้ร้ายให้ราษฎร แต่บางคนจึงเลยหากินไปในทางทุจริตถึงเป็นใจให้พรรคพวกไปเที่ยวลักวัวควาย หรือปล้นทรัพย์ เพื่อจะได้ส่วนแบ่งเป็นผลประโยชน์เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจหัวเมืองครั้งแรกได้พบกรรมการซึ่งสงสัยกันว่าหากินอย่างนั้น ๒ คน เรียกกันว่า “ขุนโลกจับ” อยู่ที่เมืองพยุหะคีรีคน ๑ แต่เมื่อข้าพเจ้าพบนั้นแก่ชรามากแล้ว ต่อมาได้ยินว่าออกบวชแล้วก็ตาย อีกคนหนึ่งเป็นที่หลวงศรีมงคลอยู่ที่เมืองอ่างทอง เจ้าเมืองใช้สอยอย่างว่าเป็น “มือขวา” กล่าวกันว่าเพราะจับโจรผู้ร้ายเข้มแข็งนัก เมื่อข้าพเจ้าจะเดินบกจากเมืองอ่างทองไปเมืองสุพรรณบุรี เจ้าเมืองให้หลวงศรีมงคลคนนั้นเป็นผู้จัดพาหนะ ในวันเดียวพามาและผู้คนสำหรับหาบหามสิ่งของได้พอต้องการหมด แล้วตัวเองอาสาขี่ม้านำข้าพเจ้าแต่เมืองอ่างทองไปจนถึงเมืองสุพรรณ ข้าพเจ้าจึงได้ชอบมาแต่นั้น ครั้นถึงสมัยเมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ความปรากฏว่าหลวงศรีมงคลปล่อยให้พรรคพวกไปเที่ยวปล้นในเมืองอื่น แล้วรับของที่โจรได้มาเป็นประโยชน์ แต่แรกกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์สมุหเทศาภิบาล ก็ไม่ทรงเชื่อ เพราะทรงใช้สอยหลวงศรีมงคลจนโปรดเหมือนกัน แต่ได้ส่วนได้หลักฐานจึงต้องฟ้องศาลข้าหลวงพิเศษ ศาลพิพากษาให้จำคุกหลวงศรีมงคลหลายปี กรมขุนมรุพงษ์ฯ จึงออกพระโอษฐ์ว่า “วิธีเลี้ยงขโมยไว้จับขโมยนั้นใช้ไม่ได้” แต่เมื่อถึงสมัยเทศาภิบาลมีกรรมการอำเภอตั้งประจำอยู่ตามบ้านนอก และมีตำรวจภูธรแล้วก็ไม่ต้องอาศัยกรรมการบ้านนอกเหมือนอย่างแต่ก่อน

มีกรรมการอีกพวกหนึ่งเรียกว่า “กรรมการเงิน” เพราะเป็นเงินหรือลูกเงิน ซึ่งยังไว้ผมเปียทั้งนั้น พวกนี้ขึ้นจากเงินนอกที่ไปตั้งทำมาหากินตามหัวเมือง บางคนไปตั้งตัวได้เป็นหลักฐานแล้วเข้ารับผูกภาษีอากร ก็ตามกฎหมายแต่ก่อนนั้นต่อบุคคลถือศักดินาแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปเป็นความในโรงศาลจึงแต่งทนายว่าความแทนตัวได้ การเก็บภาษีอากรมักต้องเป็นถ้อยความกับราษฎรเนื่องๆ ถ้าเจ้าภาษีนายอากรต้องไปติดต่อกว่าความเสียในโรงศาลก็ไม่สามารถจะเก็บภาษีอากรได้ เพื่อจะแก้ไขความขัดข้องนี้ เมื่อรัฐบาลตั้งใครเป็นเจ้าภาษีนายอากรจึงนับว่าเป็นข้าราชการ ให้มียศเป็นขุนนางชั้นขุนถือศักดินา ๔๐๐ ไร่ เมื่อทำราชการดีต่อมารได้เลื่อนเป็นหลวงหรือเป็นพระก็มี พวกที่อยู่ในกรุงเทพฯ เรียกกันว่า “ขุนนางเจ้าภาษีนายอากร” พวกที่อยู่ตามหัวเมืองเรียกกันว่า “กรรมการเงิน” เป็นถึงตำแหน่งปลัดเมืองก็มีตั้งได้กล่าวมาในนิทานที่ ๑๕ เรื่องอั้งยี่นั้น พวกกรรมการเงินโดยปรกติตั้งหน้าทำมาหากินแสดงหาทรัพย์สมบัติไม่แสดงหาอำนาจ และมักบริจาครทรัพย์ช่วย

อุดหนุนกิจการต่างๆ ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น จึงเข้ากับชาวเมืองได้ทุกชั้น ตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลาจนราษฎร



พวก "อั้งยี่" ที่ถูกจับกุม ส่งฟ้องศาล

ที่ข้าพเจ้าไปทางเรือครั้งนั้น นอกจากได้เห็นหัวเมืองรายทางทั้งหมด ยังมีประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเวลาเดินทางต้องนั่งกับนอนไปในเรือวันละหลาย ๆ ชั่วโมง โดยมีเวลาอ่านหนังสือต่าง ๆ เช่น กฎหมาย เป็นต้น ศึกษาหาความรู้วิธีปกครองอย่างโบราณอันมีอยู่ในหนังสือเก่าไปด้วยตลอดทาง อาศัยความรู้ที่ได้ในครั้งนั้น ทำให้ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างใหม่และอย่างเก่าก็อยู่ในจะให้ "บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข" ด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำ "อยู่เย็นเป็นสุข" นั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่า "ถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่างๆ" เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น "ก็เป็นสุข" ข้อนี้สังเกตได้ในบางแผนกที่แก้กฎหมายในการปกครองแต่โบราณ มักอ้างเหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมแทบทั้งนั้น เพราะฉะนั้นตามหัวเมืองเจ้าเมืองกรมการก็มุ่งหมายจะรักษาความเรียบร้อยในพื้นที่เมืองไม่ให้มีโจรผู้ร้ายเป็นที่ตั้ง ตลอดจนถึงเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ เมื่อเห็นว่าเมืองใดสงบเงียบไม่มีเหตุร้ายภัยยกย่องว่าปกครองดี ต่อเมื่อใดไม่เรียบร้อย โจรผู้ร้ายชุกชุมหรือราษฎรเดือดร้อนด้วยเหตุอื่น จึงให้ข้าหลวงออกไประงับ หรือมีเหตุการณ์ใหญ่โตเช่นเกิดทัพศึกเสนาบดีก็ออกไปเองจึงไม่มีการตรวจหัวเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ ความคิดที่ว่าจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติเป็นคติเกิดขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๔ และมาถือเป็นข้อสำคัญในรัฐธรรมนูญฉบับต่อรัชกาลที่ ๕ สืบมา



กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ผู้จัดการโรงเรียนแผนกที่เมื่อแรกตั้ง พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงฉายร่วมกับนักเรียนแผนกที่ชุดแรก
ของประเทศไทย และเจ้ากรมแผนที่ชาวอังกฤษชื่อนายแมคคธิ (ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระวิภาคภูวดล)
ที่วังเชิงสะพานดำรงสถิตย์ พ.ศ. ๒๔๓๒

ข้าพเจ้ากลับจากหัวเมืองก็ตั้งต้นเปลี่ยนแปลงการงานในกระทรวงมหาดไทย เริ่มด้วยจัดระเบียบการ
รับสั่งร่างเขียนและเก็บจดหมายในสำนักงานก่อน การส่วนนี้เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ซึ่งได้เลื่อนที่จากหลวง
ไพศาลศิลปศาสตร์ ขึ้นเป็นพระมนตรีพจนกิจ เป็นประโยชน์มากเพราะรู้วิธีจดหมายราชการแบบใหม่ของ
สมเด็จพระยาเทววงศ์ฯ ซึ่งข้าพเจ้าได้ถ่ายไปใช้ในกระทรวงธรรมการ ชำนาญมาแต่เมื่ออยู่ในกระทรวงนั้น
แล้ว ตัวเจ้าพระยา พระเสด็จฯ ก็มีอรรถศาสตร์สนมมาคารวะเข้ากับพวกข้าราชการกระทรวงมหาดไทยได้เร็ว
สามารถชี้แจงให้คนเก่าทั้งที่เป็นผู้ใหญ่และผู้เยาว์ให้แก้ไขการงานชำระระเบียบใหม่ได้โดยง่าย ตัวข้าพเจ้าไม่สู้
ต้องเป็นธุระมากนัก และในตอนนี้ได้ผู้ซึ่งมาเป็นคนสำคัญในกระทรวงมหาดไทย เมื่อภายหลังเจ้ามาอีกคน
หนึ่งคือพระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยศิริ) เดิมเป็นนักเรียนในโรงเรียนนันทอุทยาน ภาษาอังกฤษถึงขั้นสูงใน
โรงเรียนนั้น เมื่อออกจากโรงเรียนมาอยู่กับข้าพเจ้าประจำเวลาพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ข้าพเจ้าจัดกรมแผนที่ขึ้น
ในกรมทหารมหาดเล็ก ข้าพเจ้าจึงมอบให้เป็นศิษย์และเป็นล่ามของพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมกคาคี) ไปอยู่
ในกรมทำแผนที่ตามหัวเมืองต่างๆ ทางชายพระราชอาณาเขต มีความสามารถจนได้เป็นที่หลวงเทศาจิต
พิचारณ์ เวลาเมื่อข้าพเจ้าย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หลวงเทศาจิตฯ ไปทำแผนที่อยู่ทางเมือง
หลวงพระบาง พอกลับมาถึงขอสมัครมาอยู่กระทรวงมหาดไทยข้าพเจ้าเห็นว่าในกระทรวงมหาดไทยยังไม่มีใคร
รู้ภาษาฝรั่งนอกจากตัวข้าพเจ้าคนเดียว และหลวงเทศาจิตฯ เคยเที่ยวทำแผนที่ทางชายแดน รัฐมิลานา
บ้านเมืองชายพระราชอาณาเขตมาก จึงทูลขอมาเป็นที่พระสฤงษพจนกรอีกคนหนึ่ง เป็นคู่กับเจ้าพระยาพระ
เสด็จฯ เมื่อเป็นพระมนตรีพจนกิจ สองคนนี้เป็นแรกที่ข้าพเจ้าอาบาศลภายนอกเข้าไปรับราชการใน
กระทรวงมหาดไทย แต่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ อยู่ไม่นาน สมเด็จพระศรีพัชรินทรีฯ ตรัสขอไปเป็นพระครู
หนังสือไทยของสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประทับอยู่ในยุโรปตั้งกล่าวในนิทานที่ ๑๔ เรื่อง
โรงเรียนมหาดเล็กหลวง จึงไปได้ดีทางกระทรวงอื่น แต่หลวงเทศาจิตฯ อยู่ต่อมาจนได้เป็นพระยาศรีสหเทพ
ปลัดทูลฉลอง แล้วเลื่อนเป็นพระยามหาอำมาตย์ตำแหน่งรองเสนาบดีอยู่จนข้าพเจ้าออกจาก
กระทรวงมหาดไทย ส่วนพวกข้าราชการเก่าที่อยู่ในกระทรวงมหาดไทยมาแต่ก่อนนั้น ข้าพเจ้าก็เลือกสรรเอา
เข้าตำแหน่งในระเบียบใหม่ตามเห็นความสามารถ บางคนให้ไปรับราชการในตำแหน่งสูงขึ้นตามหัวเมืองก็มี
บางคนก็เลื่อนตำแหน่งขึ้นคงทำการงานอยู่ในกระทรวง ปลอดภัยแต่ที่แก่ชราเกินกับการไม่ก็คน ความที่

หวาดหวั่นกันในพวกข้าราชการเก่า ด้วยเห็นข้าพเจ้าเป็นคนสมัยใหม่ เกรงว่าจะเอาคนสมัยใหม่ด้วยกันเข้าไป
เปลี่ยนคนเก่าให้ต้องออกราชการก็สงบไป